

Teze o přelítí v participativní demokracii: Empirická relevance a normativní udržitelnost*

Jan Čambora a Pavel Dufek**

Abstract /

The Spillover Thesis in Participatory Democratic Theory: Empirical Relevance and Normative Defensibility

The paper focuses on the “spillover thesis” which constitutes a pillar of much of contemporary participatory democratic theory; specifically, we assess the claim that workplace democratization leads to a higher degree of political participation amongst labourers. The paper analyses the thesis as formulated by Carole Pateman, including its later revisions triggered by ambiguous results of empirical studies aiming to (dis)prove it. The spillover thesis is then confronted with important methodological and theoretical critiques, the upshot being that in order to be able to arrive at determinate conclusions, more carefully designed empirical studies are needed. Normatively speaking, however, blame can always be laid on the wider environment of market economy and/or representative democracy, to the effect that the spillover thesis is both difficult to disprove and radically subversive. Given the recent dominance of deliberative democratic theory which incorporates a strong participatory element, we finally discuss whether a recent innovation – namely, the concept of deliberative systems – could be fruitfully employed as a flexible umbrella-type framework for the spillover thesis and the participatory ideals related to it.

Keywords / spillover, Carole Pateman; Workplace Democracy, Participatory Democracy; Deliberative Democracy

Úvod

Nespokojenost lidí s politikou, snižující se volební účast a zvyšující se nezájem o veřejné dění se zdají být neoddělitelnou součástí moderních ústavních demokracií; v pohledu mnohých se jedná o nezpochybnitelný příznak krize, v níž se v posledních letech až desetiletích nacházejí. Řešení nezájmu a znechucení lidí politikou je však možné podle části společenských vědců a politických teoretiků zvrátit: nachází se podle nich v demokratizaci společnosti a změně rozhodovacích procesů v rámci ní.

Variant takové „demokratizace demokracie“ je k dispozici celá řada. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století patřila k předním adeptům na tento status teorie *participativní demokracie*. Od devadesátých let minulého století ovšem tento zájem pomalu upadal a v politické teorii se začaly prosazovat jiné „inovativní“ teorie demokracie, zejména *deliberativní demokracie* (mj. Dryzek, 2000). Participační moment přitom představuje významný element teoretických diskusí právě o deliberativní demokracii a úzkou souvislost lze vysledovat též s moderními teoriemi

* Text byl zpracován v rámci výzkumného projektu „Liberální demokracie v době krize“, podporovaného Grantovou agenturou ČR (kód GA16-13980S).

** Bc. Jan Čambora, Mgr. Pavel Dufek, Ph.D., Katedra politologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10, 602 00 Brno. E-mail: cambora@mail.muni.cz, dufek@fss.muni.cz.

přímé (Budge, 1996; Saward, 1998) či asociativní (Hirst, 1994; Bader, 2014) demokracie. Přestože idea (zvýšené) politické participace tak stále figuruje v pozadí soudobých výměn v demokratické teorii, systematické teoretické rozpracování participativní demokracie, jež by – podobně jako před cca 45 lety dílo Carole Pateman – založilo čerstvou výzkumnou tradici, dnes absentuje, jak ostatně v nedávném textu konstatovala sama autorka, kde zároveň poukázala na potenciál participativního rozpočtování (Pateman, 2012: 8).¹

To je o to pozoruhodnější, že v politické praxi se (zejména v zahraničí) různé rozhodovací participativní metody hojně prosazují – zejména participativní rozpočtování na lokální úrovni (Jaramillo & Wright, 2015), v Česku fungující například v Praze 7 či Praze 10, či různé další participativní nástroje účasti občanů na politice, jako například deliberativní hlasování či občanské poroty (srov. Smith, 2009). Tyto a další metody mají za úkol vyvážit „nedostatky“ zastupitelské demokracie, jimiž jsou zejména politická nerovnost (ve smyslu možnosti ovlivnění politických výstupů) a chybějící občanské ctnosti, či lépe řečeno demokratický charakter občanů, nutný k přežití demokracie; shrnout je lze pod hlavičkou tzv. participativního inženýrství (Zittel, 2007: 9). Rostoucí praktická rozšířenost těchto participačních kanálů vede některé autory k tvrzení, že dochází k revitalizaci participativní teorie prostřednictvím politické praxe (Hilmer, 2010; srov. Sekerák, 2015).

Naše primární cíle v tomto textu se týkají právě nástrojů či metod, jež jsou v rámci participativní demokracie navrhovány. Jednou z nejvýznamnějších a teoreticky i empiricky nejpropracovanějších metod, s níž pracoval již v 19. století John Stuart Mill a již na počátku 20. století akcentoval George Douglas Howard Cole (1920a), je *demokratizace pracoviště* a participace na rozhodování uvnitř něj. Carole Pateman (1970), která na ní postavila svou dodnes citovanou teorii participativní demokracie, situovanou v industriálním prostředí, svou volbu zdůvodňuje tím, že v práci stráví lidé většinu svého dne. Na pracovišti na ně působí nedemokratické autoritativní struktury, které spolu s nízkou mírou pracovní autonomie, tedy možností řídit si vlastní pracovní cyklus, a monotónní a odcizující manuální práci ovlivňují lidskou psychiku a činí lidi pasivními a poddajnými. To se projevuje na politické participaci – lidé o ni nemají zájem, jelikož cítí, že není v jejich silách dosáhnout sebemenší změny. Demokratizací pracoviště Pateman ve své teorii dosahuje politické aktivizace lidí – „naučí“ se participovat na rozhodovacích procesech uvnitř pracoviště a zjistí, že mají možnost ovlivnit dění kolem sebe. To vede ke zvýšení jejich politické aktivity, což Pateman nazvala procesem „přelití“ (*spillover*). Vedle (1) zajištění politické rovnosti na pracovišti coby doposud hierarchicky organizovaném mocenském systému a (2) systémových demokratizačních efektů tak k jeho zamýšleným přínosům patří i (3) kultivace politických (a občanských) ctností samotných občanů. V neposlední řadě je třeba zmínit také (4) předpokládané dopady v podobě snížení (či odstranění) sociálních a ekonomických nerovností/nespravedlností, v čemž se odrážejí radikálně levicové kořeny participativní demokracie (mj. Macpherson, 1977).

V českém a slovenském prostředí jsou texty o participativní demokratické teorii zastoupeny spíše útržkovitě a jejich výchozí perspektivou je obvykle tzv. ekonomická demokracie (Blaha, 2009: kap. 6; Sekerák, 2013; 2015; Hrubec, 2013a; 2013b; Bíba, 2014: 161 a násl.). Samotná teze o přelití, ačkoliv se jedná o jeden z naprosto klíčových pilířů ekonomické demokracie v rámci participativní demokratické teorie, pak zůstává víceméně na okraji zájmu a jistou pozornost jí ve svých textech věnuje pouze Marián Sekerák (Sekerák, 2013: 119–127; Sekerák & Valkovičová, 2014). Vzhledem k odborné i laické popularitě (jak pozitivní, tak negativní) ideálu „participace“ se jedná o poněkud nepříjemnou skutečnost, a právě toto bílé místo se pokusíme prostřednictvím kritické rekonstrukce teze o přelití zaplnit. Konkrétně budeme v textu sledovat dvojí cíl.

Zaprvé, systematicky shrnout stav poznání týkajícího se teze (o) procesu přelítí a její empirické adekvátnosti. V tomto ohledu nejprve nastíníme kontext participativní teorie demokracie a prvotní rozpracování teze o přelítí v podání Carole Pateman (sekce 1 a 2), abychom se následně věnovali nedávno minulým až soudobým reformulacím teze v návaznosti na spíše neuspokojivé výsledky jejího empirického ověřování (sekce 3 a 4). Následuje prozkoumání kritických reakcí, které jsou tezi z různých úhlů (metodologický a teoretický) adresovány (sekce 5), a náčrt interních doporučení pro další výzkum její empirické adekvátnosti (sekce 6).

Ačkoliv se ukazuje, že co do empirických dokladů je teze o přelítí přinejlepším nejednoznačná, její normativní pozadí zaručuje, že uvažované širší (celosystémové) participativní ideály mohou být možná lépe než k výstavbě komplexních teorií participativní demokracie využity jako součást propracovanějších teoretických rámců, mezi nimiž v daném ohledu vyčnívá koncept tzv. deliberativních systémů – ten totiž předběžně nabízí způsob, jak teoreticky uchopit určitý normativní ideál jako rys politického systému jako celku, aniž by bylo třeba požadovat jeho bezpodmínečnou realizaci na všech jeho úrovních. Kritická diskuse takové kombinace, obsažená v sekci 7, je naším druhým hlavním cílem, byť se bude (přiznaně) jednat o nastínění problémového pole, nikoliv o vyčerpávající rozbor.

1 / Participativní demokracie: základní rámec

Participativní demokracii lze s vědomím jistého zjednodušení definovat v kontrastu vůči demokracii reprezentativní. Zatímco centrální pro zastupitelskou demokracii je reprezentace občanů volenými zástupci na celonárodní úrovni, čímž je formálně omezena jejich přímá participace na politice, centralizována státní moc a suverenita občanů přenesena na volené politiky (srov. Urbinati, 2006: 57–58), teorie participativní demokracie předpokládá aktivní a přímou účast občanů na politice. Toho dosáhne rozšířením sféry politického na celou společnost, čímž dochází k vytvoření participativní společnosti a decentralizaci rozhodovací moci (Cook & Morgan, 1971: 4).

Expandující odbornou diskusi o volebních i mimovolebních formách politické reprezentace zde nebudeme ani načínat a zůstaneme u toho vyjádření reprezentace, které představuje páteř existujících liberálních demokracií a jako takové je vystaveno i hlavní části výhrad ze strany participativních demokratů – totiž reprezentaci volební/parlamentní.² Nadia Urbinati v tomto ohledu hovoří o dynamickém procesu, při němž občané komunikují přímo či nepřímo se svými volenými zástupci, čímž ovlivňují politické výstupy (Urbinati, 2006: 24).³ Občané jsou reprezentováni svými volenými zástupci v politickém tělese, kteří se tam stávají advokáty jejich potřeb a zájmů. Periodicky se občané podílejí na politice přímo – a to tehdy, když jdou k volbám a zvolí si své zástupce, čímž udají tón politiky pro příští období.⁴

Pouhá existence centralizovaných politických institucí fungujících na zastupitelském principu není podle zastánců participativní demokracie dostatečnou podmínkou k zajištění skutečně demokratické politické obce (Pateman, 1970: 42; Cole, 1920a). V jádru participativní demokratické teorie je idea široké, aktivní a přímé občanské participace na politice ve společnosti. Participace je zde chápána jako rovná účast jedinců na politickém rozhodování. Z této pozice vycházejí kritiky politické reprezentace jako „volené aristokracie“ (typicky Manin, 1997). Volení zástupci jsou viděni jako skupina (nad)občanů vyšší třídy, kteří disponují nadměrnou politickou mocí, čímž narušují jeden z fundamentálních principů demokracie – politickou rovnost (Bachrach & Botwinick, 1992: 20), ale také často zmiňovaný princip kontroly lidu nad výkonem politiky/moci (srov. Saward, 1998; Beetham, 1999). Jak už však bývá v soudobé demokratické teorii zvykem, většina participativních demokratů se od ústavní reprezentativní demokracie zcela nedistancuje, mimo jiné proto, že

uznávají její zásluhy na – jakkoliv nedokonalém – položení základů pro politickou rovnost. Prostřednictvím decentralizace politické moci a zavedení přímých demokratických procedur (Pateman, 1970: 109) má ale dojít v některých částech i současného politického systému k tomu, že každý občan (tedy protiklad politického aristokrata – politik amatér – viz Cook & Morgan, 1971: 4) bude moci být zvolen do politické funkce, případně přímo participovat na chodu politické obce.

Aby mohli být všichni lidé zapojeni do politického procesu na nejvyšší (např. celostátní) úrovni, musí k tomu být nejdříve vzděláni. K tomu dojde při aktivní účasti na politických procesech ve společnosti a zapojením všech společenských vrstev do nich. Participativní teoretikové a teoretičky, v protikladu k některým liberálním, poukazují, že lidé s nižším socioekonomickým statusem nemají sami možnost získat politické vzdělání nutné k efektivní účasti na politice (Bachrach & Botwinick 1992: 11, 20).⁵ Celospolečenské zvýšení míry participace na politice si proto vyžaduje rozšíření sféry politického tak, aby byla politická participace umožněna všem lidem v politické obci, tj. aby byla aplikovatelná na co největší množství institucí. Sféru politického teoretikové neredukují pouze na instituce, které jsou tradičně chápány jako politické, nýbrž ji rozšiřují do dalších částí společnosti, například na pracoviště, různých občanských a zájmových organizací, církví nebo sousedství (Bachrach & Botwinick, 1992: 3, 20; Hilmer, 2010: 46).⁶ Namísto *depolitize*, jíž podle mnoha kritiků podléhá současná reprezentativní demokracie (mj. Bělohradský et al., 2010), je tak na pořadu dne *(re)politizace* těch oblastí individuálního i společenského života, jež dosud unikaly pozornosti demokratického rozhodování, přestože v nich má docházet k nerovnostem a nespravedlnostem.⁷

Jedním z hlavních praktických cílů participativní demokracie je vytvoření „participativní společnosti“. Ta má za úkol napomoci seberozvoji jedinců, chápaného jako uvědomění si vlastní identity skrze dialog a politickou interakci s ostatními a objevení jejich skutečných zájmů, na rozdíl od čistě zastupitelského modelu, který umožňuje pouhé vyjádření již dopředu existujících preferencí či zájmů ve volbách bez možnosti seberozvoje (srov. Urbinati, 2006: 14, 32; Zittel, 2007: 12; Bachrach & Botwinick, 1992: 10).⁸ Aby mohla být vytvořena participativní společnost, musí nejdříve dojít k odstranění přetrvávajících nedemokratických mocenských struktur ve společnosti a jejich nahrazení participativními (zastupitelskými či přímo-demokratickými) alternativami, kterými jsou například v průmyslu výrobní družstva nebo participativní rozpočtování ve městech.

Prostoupení participace nejrozličnějšími úrovněmi a oblastmi společenského života má podle jeho zastánců přinést tři pozitivní důsledky. Účastí na těchto alternativách se naučí lidé politickému chování a zároveň dojde k prostoupení demokracie celou společností, čímž budou lidem poskytnuty možnosti politického rozhodování na denní bázi. Dojde tak k „demokratizaci demokracie“ (Pateman, 2012: 10). Skrze interakci a dialog s ostatními účastníky procesu si také lidé budou schopni uvědomit, jaké jsou jejich skutečné politické zájmy (Bachrach & Botwinick, 1992: 11; Pateman, 1970: 42).⁹

2 / Carole Pateman: Přelitím k demokratizaci demokracií

Carole Pateman v knize „Participation and Democratic Theory“ (Pateman, 1970) staví na dílu Jeana-Jacquesa Rousseaua (2002), Johna Stuarta Milla (1970: 118 a násl.; 1992) a George Douglase Howarda Cole (1918; 1919; 1920a; 1920b) a formuluje teorii participativní demokracie, jíž staví do protikladu k tehdy převládajícím minimalistickým a elitistickým teoriím demokracie v podání autorů jako Schumpeter, Sartori nebo (raný) Dahl (Pateman, 1970: 3–18).¹⁰

V pojetí v té době převládající verze demokratické teorie hrála politická participace jen minimální roli – a to tzv. ochrannou (*protective*), jelikož byla chápána jen jako nástroj zaručující v uspokojivé

míře kontrolu nad politickou agendou i odpovědnost reprezentujících vůči reprezentovaným, s primárním cílem v podobě ochrany individuálních práv a svobod. S přímou participací občanů se zde počítá víceméně pouze při výběru politických zástupců. Zastánci ochranné demokracie argumentovali zejména nebezpečími, jež účast politicky nevzdělaných lidí na vládě skýtá a která se týká zejména ohrožení stability politické obce nebo její radikalizace. Tuto obavu velkou měrou způsobil kolaps Výmarské republiky a vznik poválečných totalitních režimů, zapříčiněný mimo jiné i masovou participací občanů na politických změnách (Pateman, 1970: 2). Namísto zasazování se o politické vzdělání politicky neaktivních lidí, kteří vykazují nespokojenost s fungováním demokratických režimů a touhu po vládě „tvrdé ruky“, považovali někteří demokratičtí teoretikové tuto neaktivitu a nechuť k participaci za záruku pokračování, respektive stability fungování politické obce. Carole Pateman a další teoretikové participativní demokracie akcentující *edukativní* funkci politické participace měli opačný názor. Tvrdili, že zkušenost s politickou participací na nižších úrovních politického systému vytvoří v člověku demokratický charakter, čímž v zárodku napadali schumpeterovský argument o apatii a nevzdělanosti občanů a případných nebezpečích vyplývajících z jejich masové participace.

Společnost Pateman chápe jako složenou z různých politických systémů, pod čímž rozumí autoritativní struktury operující na základě vztahů mocenské nerovnosti (Pateman, 1970: 35). Uvnitř nich se pohybují lidé, na které tyto struktury působí. Stejně jako Mill a Cole tvrdí i Pateman, že instituce uvnitř těchto systémů mají obrovský vliv na lidskou psychiku a lidské vlastnosti (Pateman, 1970: 53). Jsou-li tyto politické systémy nedemokratické, odrazují člověka od participace v jiných systémech a otupují jeho snahy o politickou participaci ve společnosti.¹¹ Proto, aby mohla vzniknout participativní společnost a na jejím základě i participativní demokratický systém na celostátní politické úrovni, musí dojít k demokratizaci politických systémů uvnitř společnosti.

V participativní společnosti, vzniklé demokratizací autoritních struktur v politických systémech společnosti, by měli všichni lidé možnost účastnit se politického rozhodování. Tím, že by se demokratizovaly i malé politické systémy ve společnosti, by měli lidé možnost jak přímé účasti na politice, tak i mnoho příležitostí volit si své zástupce do různých zastupitelských orgánů (Pateman, 1970: 109). Politicky vzdělaní obyvatelé disponující přesvědčením, že jejich politická aktivita má dopad (Pateman hovoří o *political efficacy*, tedy politické „účinnosti“ či „relevanci“), by se díky efektu přelítí nově nabytých kvalit z menších, resp. lokálních politických systémů více a aktivněji účastnili dění v celonárodní politice.

Dosažení většího zájmu o národní politiku¹² a větší míry participace na ní je jedním z hlavních důvodů (vedle zvýšení produktivity a dobra plynoucího z demokracie jako takové) pro rozšíření politické sféry na pracoviště, na němž lidé tráví většinu svého dne a mocenské vztahy uvnitř něj jsou podobné těm uvnitř politické obce (srov. Sekerák & Valkovičová, 2014: 954–955).¹³ Tyto výhody se však opírají o předpoklad existence procesu přelítí, který má zaručit, že se politická aktivizace pracovníků přesune „za brány továrny“ (Carter, 2006: 419).

K tomu, aby na chodu pracoviště mohli zaměstnanci participovat, je nutná jeho demokratizace, tedy demokratizace rozhodovacích struktur a politická rovnost v rámci něj. Tu Pateman definuje jako rovnost moci při rozhodování, tedy při participaci na tvorbě pravidel (Pateman, 1970: 43).

Pateman si však všímá toho, že k participaci na pracovišti může dojít i bez jeho plné demokratizace (Pateman, 1970: 68). Rozlišuje proto mezi třemi typy participace: (1) pseudoparticipací, kdy například dochází k diskusi mezi zaměstnanci nad rozhodnutím, které vynesli jejich vedoucí a které při tom neměli šanci nijak ovlivnit a jedinou možností „participace“ na rozhodování je vyslovení souhlasu s rozhodnutími vedení;¹⁴ (2) částečnou participací, kdy zaměstnanci mají možnost ovlivnit rozhodování svých vedoucích, nicméně konečné rozhodnutí vynáší jejich nadřízení; (3) plnou

participací, která nastane při plné demokratizaci pracoviště a při níž jsou si všichni lidé rovni při rozhodovacím procesu (Pateman, 1970: 68–71). Ke všem typům participace může docházet v obou sférách rozhodování – v nižší, kdy si lidé v zásadě rozhodují o záležitostech, které se týkají každodenního provozu továrny (délce směn, přestávek, cyklů výroby atp.), a ve vyšší, manažerské, tradičně určené nejvyššímu vedení podniku.

Participace na chodu pracoviště má podle Pateman dva zásadní účinky na pracující.¹⁵ Zaprvé u nich dojde k rozvinutí „demokratického charakteru“, konkrétněji k rozvinutí pocitu politické účinnosti,¹⁶ který je možné popsat jako vědomí, že politická činnost jedince má vliv na politický proces a že má smysl ji vykonat (Pateman, 1970: 46). Lidé, kteří tímto přesvědčením ve větší míře disponují, se budou dle této hypotézy spíše účastnit na politice. Zadruhé má politická participace edukativní funkci (Pateman, 1970: 42) – tj. že účastí na politických procesech na pracovišti či v jiném politickém systému se člověk vytrénuje k politickému chování ve vyšší politické aréně a osvojí si základní demokratické návyky, čímž bude lépe připraven pro budoucí participaci, jak shodně argumentovali Mill a Cole (srov. Bachrach & Botwinick, 1992: 28–32).¹⁷ Ačkoliv Pateman uvádí, že k zajištění co nejintenzivnějšího pocitu politické účinnosti je třeba plná demokratizace pracoviště a plná participace v rámci něj, studie, na nichž svou teorii staví, podle ní ukázaly, že i částečná participace na rozhodovacím procesu v rámci pracoviště napomáhá rozvoji pocitu politické účinnosti, protože dochází k procesu přelítí (Pateman, 1970: 72–73; srov. Bachrach & Botwinick, 1992: 117–124).

Studie, ze kterých Pateman vycházela, ukazovaly, že zaměstnanci měli největší zájem participovat v nižší sféře rozhodování (Pateman, 1970: 82). Sféře vyšší se vyhýbali a neměli zájem účastnit se rozhodování v ní, přičemž jako důvody udávali, že by o vrcholném managementu měli rozhodovat majitelé podniků, jelikož patří jim, nebo že o řízení podniku nic neví. Tyto výsledky jsou v souladu s tezí G. D. H. Colea o „výchově k poslušnosti“ (Cole, 1920a: 25–26) – ačkoliv je zaměstnanci nabídnuta vysoká míra participace na jeho pracovišti, instituce, v rámci kterých se po celý svůj život pohyboval, jej svými autoritativními strukturami vytvarovaly do podoby pasivního a poslušného sloužícího (Pateman, 1970: 83).¹⁸

Jistou komplikací je skutečnost, že už i pouhá pseudoparticipace jakožto manažerský nástroj spadající pod standardní hierarchický model pracoviště působí pozitivně na sebevědomí pracujících a má tendenci zvyšovat pocit politické účinnosti a spokojenosti se zaměstnáním (Pateman, 1970: 73). Pateman proto připouští nutnost revize participativní teorie: Slevuje z požadavku na kompletní demokratizaci rozhodovacích struktur na vyšších úrovních pracoviště (byť ta zůstává morálním ideálem) a uvádí, že i pouze částečná participace na nižší úrovni rozhodování probouzí v zaměstnancích požadované vlastnosti. Na rozdíl od pseudoparticipace, jejíž „nezamýšlené pozitivní důsledky“ nemohou vyvážit fundamentálně nedemokratický charakter pracovních vztahů (Pateman, 1970: 68–69), pak také vytváří alespoň částečně demokratické prostředí. Koneckonců demokratizace pouze nižší sféry rozhodování na pracovišti je kompatibilnější s (minimálně krátkodobým) efektivním fungováním společností v tržním prostředí (viz níže).

Její kniha, dodnes označovaná za přelomovou (např. Carter, 2006: 411), vyprovokovala zvýšený zájem jak o proces přelítí jako o jednu z možností zachování demokratického charakteru západních režimů, které čelily a čelí snižující se míře politické gramotnosti a zájmu o politiku, tak o teorii participativní demokracie jako takovou. Vzhledem k prominentnímu místu empiricky posazených hypotéz v jejím díle bylo přirozené, že postupem času vzniklo několik empirických studií snažících se existenci procesu přelítí potvrdit (např. Elden, 1981; Mason, 1982; Wajcman, 1983; Smith, 1985; Peterson, 1992; Lafferty, 1985; Greenberg, 1986 a další). Na jejich výstupy a na ně navazující rozpracování teze o přelítí se podíváme v následující sekci.

3 / Reformulace procesu přelítí

Dopředu lze konstatovat, že tyto výzkumy většinou buď efekt procesu přelítí nedokazovaly, přelítí jen předpokládaly, nebo pro něj našly pouze slabé důkazy. Studie Judy Wajcman (1983), která zkoumala pojítka mezi participací na pracovišti a v politice mezi britskými ženami pracujícími v malém družstevním podniku, proces přelítí nedokázala. Práce v družstvu, na jehož půdě ženy aktivně participovaly, měla malý dopad na jejich politickou uvědomělost a nepřelítla se mimo pracoviště (dle Carter, 2006: 414). Další studie, například Eldenova (1981) nebo Masonova (1982), se při výkladu svých výsledků opíraly zejména o tezi postulující spojitost pocitu politické účinnosti a politické participace (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 307). Elden zkoumal validitu teze o procesu přelítí na vzorku 205 zaměstnanců pracujících v papírenské továrně na západním pobřeží Spojených států amerických. Zaměstnanci továrny požívali omezené míry pracovní autonomie – v rámci patnáctičlenných pracovních kolektivů si organizovali pracovní činnost na svém úseku, a byli tak schopni částečně participovat na chodu svého pracoviště (Elden, 1981: 46–47). Pomocí dotazníků zjišťoval Elden míru jejich pracovní autonomie, politické účinnosti a participaci mimo pracoviště – nezkoumal však přímo politickou participaci, nýbrž jejich společenskou angažovanost (Elden, 1981: 48). Elden zjistil, že zaměstnanci, kteří udávali, že mají největší vliv na organizaci své vlastní práce a možnost ovlivnit rozhodnutí ostatních pracovníků, vykazují největší míru angažovanosti mimo pracoviště a největší míru pocitu politické účinnosti (Elden, 1981: 51), s čímž v intencích testované teorie spojuje i jejich větší politickou aktivitu.¹⁹

Část prací zabývajících se procesem přelítí potvrzuje jisté, byť spíše slabé pojítka mezi participací na pracovišti a politickou participací (např. Smith, 1985; Peterson, 1992; Lafferty, 1985). Peterson (1992) zkoumal existenci procesu přelítí na vzorku 112 obyvatel malého města na severu státu New York ve Spojených státech amerických.²⁰ Skrze telefonní rozhovory se vědci subjektů ptali na otázky související s mírou participace na pracovišti, pocitem politické účinnosti, mírou politizace pracoviště a jejich politickou participací, do které zahrnuli přispívání na politické kampaně, politické přesvědčování druhých, protestní aktivity, kontaktování politiků či úředníků nebo rozhovory o politice s lidmi z jejich okolí. Peterson zjistil, že lidé, kteří označili své pracoviště jako politizované, participovali více na jeho chodu a měli vyšší pocit účinnosti při participaci na něm. Tito lidé měli také větší pocit politické účinnosti a více se účastnili politiky (Peterson, 1992: 517–518). Jeho empirické důkazy však byly slabé a pohybovaly se jen mírně nad hranicí statistické významnosti.

Edward Greenberg (1986) zkoumal vztah mezi participací na pracovišti a politickou aktivitou u pracovníků na různých typech družstevně vlastněných pil na severozápadě Spojených států amerických. Ve studii zjistil, že zaměstnanci podniků, které měly nejdemokratičtější strukturu, patřili zároveň mezi ty politicky nejaktivnější.²¹ Také svou studií potvrdil kumulativní efekt politické participace – čím déle zaměstnanci participovali na chodu pracoviště, tím větší hodnoty politické participace vykazovali (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 308). O deset let později se Greenberg, Grunberg a Daniel snažili výstupy výzkumu replikovat, avšak výsledky jejich nové studie neprokázaly pozitivní vliv participace na pracovišti na politickou participaci. Uchýlili se proto k reformulaci teze o přelítí.

Greenberg, Grunberg a Daniel netvrdí, že je teze o přelítí neplatná, nýbrž jen nekompletní a nebere v potaz důležité faktory. V souvislosti se svým novým výzkumem se proto zaměřují na tři faktory: (1) na vliv různých podob participace na pracovišti na psychiku člověka; (2) na to, jak přímý je ve skutečnosti vliv participace na pracovišti na politickou participaci, a konečně (3) na ekonomickou

situaci podniku, v němž k participaci dochází. Dřívější studie nebraly ohled na to, že by různé *mody* participace na pracovišti měly různý vliv na politickou aktivitu zaměstnanců mimo něj. Zaměříme-li se na dva základní mody participace – přímou a nepřímou participaci –, nabízí se vysvětlení jejich potenciálně různého vlivu na proces přelití. *Přímá* participace – tedy „z očí do očí“ – je chápána jako aktivnější a efektivnější, a tudíž by měla přinášet výraznější změnu, zatímco *nepřímá* participace (skrže volené zástupce) je chápána jako bližší reálné politické participaci, tudíž edukativní efekt participace by se mohl projevit silněji na konvenčních typech politického jednání (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 309; srov. Sobel, 1993).

Autoři zdůrazňují, že vliv participace na pracovišti na politickou participaci nemusí být přímý a ovlivnění míry politické participace participací na pracovišti (existuje-li vůbec tento vztah) může probíhat skrže vliv participace na pracovišti na psychiku člověka. Je možné, že autonomie na pracovišti a možnost dělat na pracovišti rozhodnutí mají pozitivní vliv na pocit kontroly nad svým životem (*sense of mastery*) a na sebedůvěru (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 309). Tyto vlastnosti ovlivňují politickou aktivitu lidí (zejména pocit kontroly, který působí na pocit účinnosti člověka, politickou účinnost nevyjímaje) a je možné jejich pozitivního ovlivnění dosáhnout i jinde než na pracovišti (viz Jian & Jeffres, 2008), tudíž by participace na rozhodování o chodu pracoviště nemusela hrát tak klíčovou roli ve snaze participativních demokratů navýšit zájem lidí o politické dění. Podle Greenberga, Grunberga a Daniela (1996: 310) je zároveň důležité brát v potaz ekonomickou situaci podniku, jelikož budou-li zaměstnanci participovat na chodu podniku, který se nachází ve finančních problémech, nemusí k procesu přelití dojít. Participace na chodu ekonomicky neúspěšného podniku může mít tedy na zaměstnance jiný vliv než participace na chodu podniku úspěšného.

Greenberg, Grunberg a Daniel zkoumali proces přelití na vzorku 1 247 zaměstnanců 15 kolektivně vedených a vlastněných a běžných pil. Většina zkoumaných subjektů byli muži (90 %) a běloši (93 %), věkový medián byl 41 let. Jelikož se jednalo o replikaci původního výzkumu (Greenberg, 1986), studie se taktéž snažila o replikaci původních podmínek. Ačkoliv se od sebe tyto dvě studie výrazně nelišily svými vstupy, Greenberg, Grunberg a Daniel existenci procesu přelití, jak jej vymezila Carole Pateman, tentokrát nepotvrdili, jelikož zjistili, že v demokraticky vedených firmách je mezi zaměstnanci participace na politice nižší než v pilách, vedených běžným způsobem (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 314–315). Autoři studie se to snažili zdůvodnit odlišným vlivem dvou módů participace. Jak zjistili, nepřímá participace má negativní vliv na pocit kontroly nad svým životem, zatímco přímá participace jej podporuje (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 319–320). Tento dopad zdůvodnili ekonomickou situací podniků, kterou operacionalizovali jako pocit jistoty pracovního místa. V podnicích s vysokou mírou jistoty pracovního místa měla přímá participace na vedení pozitivní vliv na pocit kontroly a sebejistoty, zatímco nepřímá participace žádný vliv nevykazovala. V podnicích s nízkou mírou jistoty pracovních míst měla nepřímá participace jasně negativní vliv na pocit kontroly a sebejistoty a podkopávala tak pocit politické účinnosti, zatímco přímá participace měla stále pozitivní vliv na vlastnosti důležité k participaci mimo pracoviště.

Negativní vliv nepřímé participace na vedení podniku na politickou aktivitu zaměstnanců mimo pracoviště tak zdůvodnili autoři studie kombinací dvou faktorů – nepříznivé ekonomické situace, která zaměstnance „učí“, že z participace nic dobrého nevzejde (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 320), a nepříliš intenzivní účasti na rozhodování o chodu továrny, které probíhá pouze skrže občasné volby zástupců. Tato kombinace, kdy zaměstnanci pomalu sledují úpadek firmy, který neměli jak ovlivnit než jen skrže hlasování, se ukazuje jako „smrtná kombinace pro pocit účinnosti a kontroly“ (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 322).

Na základě těchto výsledků se autoři rozhodli tezi o procesu přelítí přepracovat a doplnit: Je pravděpodobnější, že k přelítí dojde, pokud na pracovišti zaměstnanci participují přímo. Důležitá je také ekonomická situace podniku, přičemž negativní ekonomické vyhlídky do budoucna mají tendenci podkopat pozitivní dopady, které participace může mít. Za třetí je nutné vzít v potaz, že efekty participace na chodu pracoviště mohou mít jak přímé, tak i nepřímé dopady na míru politické participace zaměstnanců, kdy participace na pracovišti působí na některé vlastnosti, které míru politické participace u zaměstnanců ovlivňují. Pocit kontroly nad svým životem, který má vliv na pocit politické účinnosti, je přitom nejspíše silně ovlivňován i socioekonomickým statusem člověka, jeho vzděláním a dalšími aktivitami, které vyvíjí mimo pracoviště (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 324).

4 / Carterova respecifikace procesu přelítí

V návaznosti na práci Greenberga, Grunberga a Daniela (1996) a analýzu empirických prací o procesu přelítí vymezil britský politolog Neil Carter (2006) sedm faktorů ovlivňujících průběh a úspěšnost procesu. První dva faktory se týkají struktury podniků a způsobu participace v nich (původ demokratických struktur podniku a jeho velikost), zbylých pět zážitků z participace na pracovišti (neformální kontrola pracoviště, očekávání z participace, vnější ekonomické prostředí, pracovní autonomie a konflikt).

Rozhodovací struktury na demokratizovaných pracovištích jsou různé, pohybují se mezi přímými (tj. participace z očí do očí) a zastupitelskými (kdy zaměstnanci participují skrze své volené zástupce). Jak zjistili Greenberg, Grunberg a Daniel, různé typy participace mají různý vliv na politickou aktivitu lidí. Typ participace na pracovišti a sféra rozhodování, která jim je přístupná, odvisí od dvou faktorů – a to od původu (způsobu vzniku) demokratických struktur podniku a od jeho velikosti (Carter, 2006: 416).

Carter rozlišuje čtyři základní typy vzniku demokratických pracovišť. Prvním je *věnování*, kdy dojde k transferu vlastnictví existující společnosti na zaměstnance. Bývalý majitel většinou stanoví základní pravidla pro nové demokratické fungování společnosti, jimiž podmíní transakci – často jde o reprezentativní formu participace na chodu společnosti (srov. Pateman, 1970: 80–83). Zaměstnanci jsou tak prakticky donuceni participovat podle jim nadiktovaných pravidel, což část zaměstnanců od participace odradí (Carter, 2006: 417). Druhým typem je *obranný vznik*, kdy dojde k převzetí vedení podniku zaměstnanci z důvodu blížícího se krachu firmy a její převzetí je poslední možností, jak zachránit pracovní místa. Zaměstnanci většinou nemají velký zájem na participaci na řízení podniku, nicméně se k ní musí uchýlit, a proto nejčastěji zvolí ze svých řad manažery, kteří podnik řídí za ně (viz např. Wajcman, 1983). Třetím typem vzniku demokratického pracoviště je vznik *alternativní*, k němu dochází zejména ze sociálních či politických důvodů aktivistickými skupinami, které odmítají byrokratické kapitalistické struktury běžných pracovišť. Tyto pracovní kolektivy jsou nejčastěji tvořeny mladými a vzdělanými lidmi, kteří mají zájem na participaci jak na pracovišti, tak i mimo něj (Carter, 2006: 417). Poslední typ označuje Carter jako vznik *za účelem vytvoření pracovních míst*, kdy se několik nezaměstnaných (ať už dělníků, či architektů) spojí a vytvoří vlastní společnost.

Důležitým faktorem je i velikost společnosti, a tedy i pracovního kolektivu, v rámci kterého k participaci dochází. V zásadě zde platí, že efektivněji demokratická participace funguje v menších kolektivech (Carter, 2006), přičemž delegace pravomocí na pracovištích začíná v kolektivech větších než 15–20 lidí. Pozitivní efekt, který má participace na pracovišti na politickou participaci, se zmenšuje s růstem pracovního kolektivu.

Že je rozhodovací struktura na pracovišti formálně demokratická, ještě nemusí znamenat, že je rozhodovací proces demokratický i fakticky. Jedním z faktorů, které ovlivňují zážitek zaměstnanců z participace, je existence neformálních autoritních struktur (viz Peterson, Leitko & Miles, 1981: 30). Studie ukazují, že velké množství zaměstnanců rádo přenechá účast na vedení podniku jiným, aktivnějším členům. Postupem času tak demokratické organizační struktury degenerují (Carter, 2006: 418) a kontrola nad pracovištěm se může přesunout do rukou úzké skupiny lidí.²² Organizační degenerace však nemusí pocházet jen zevnitř: Zvnějšku tlačí na organizační struktury trh – efektivní vedení podniku lidmi, kteří nemají prakticky žádné zkušenosti s tržním prostředím, je prakticky nemožné. Dojde-li k takovéto degeneraci a vytvoření neformálních struktur autority, možnost přelítí participace z pracoviště do vnějšího politického systému bude významně omezena (Carter, 2006: 419).

S participací na chodu podniku se pojí i očekávání zaměstnanců. Carter (2006) ukazuje, že v podnicích, které byly demokratizovány po jejich převedení na zaměstnance, následovalo pouze krátké období, kdy se na jeho vedení podílelo větší množství zaměstnanců. Poté zájem o participaci a motivace k ní opadly, což je vysvětleno přehnanými očekáváními vlivu participace na celkový chod společnosti – i když zaměstnanci určovali chod továrny, problémy, kterých se chtěli zbavit, přetrvávaly. Ve společnostech vznikajících alternativně je očekávání od participace na chodu společnosti vysoké, nicméně vysoké pracovní nasazení spojené s očekáváním ústí u zaměstnanců ve vysokou úroveň stresu a vyčerpání, což má opět negativní vliv na participaci mimo pracoviště (viz Rothschild & Whitt, 1986). Ve společnostech, které vznikly za účelem obrany pracovních míst, jsou často očekávání od participace nízká. Tím spíš je tedy možné, že výsledný pocit z participace bude pozitivní – alespoň do doby, kdy se začnou výrazně projevovat existenční problémy podniku, které povedou ke zvýšenému množství konfliktů při participaci. Ty opět způsobí nechuť k participaci a apatii (Carter, 2006: 419).²³

Vnější ekonomické prostředí je dalším z důležitých faktorů, který ovlivňuje přenos participace z pracoviště ven (Carter, 2006). Většina demokraticky řízených podniků se nacházela ve finančních potížích. Byly to buď společnosti vzniklé na obranu pracovních míst, které se právě kvůli finančním potížím demokratizovaly, nebo malé podniky, které v konkurenci větších obostávají složitě, případně je jejich neúspěch způsoben neefektivitou demokratického řízení společnosti. Stres ze ztráty pracovního místa v kombinaci s konflikty, které na hrotícím se pracovišti vznikají, vede k nespokojenosti s participativním vedením společnosti, demoralizaci (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996: 320), ztrátě pocitu kontroly nad sebou samými a demotivaci k participaci jak na pracovišti, tak i mimo něj.

K vytvoření pocitu kontroly nad sebou samým, který má silný vliv na pocit politické účinnosti, je důležitá pracovní autonomie (Carter, 2006: 420). Její absence způsobuje odcizení od práce, pasivitu a pocit bezmoci, které se vylučují s aktivním demokratickým charakterem nutným k politické participaci. Pocit odcizení z nudné monotónní práce, sestávající z několika opakujících se úkonů, nenapraví ani možnost participovat na vedení pracoviště. V menších, demokraticky fungujících podnicích, ohrožuje aktivně pocit autonomie vnější ekonomický tlak, který si vyžaduje přijetí efektivnějších pracovních a rozhodovacích procesů, které jsou často v rozporu s demokratickým fungováním společnosti.

Posledním faktorem, ovlivňujícím existenci a působení procesu přelítí, je existence konfliktu na pracovišti. Jak uvádí Carter (2006: 421), je ironické, že podniky fungující na demokratickém principu vytvářejí více možností pro vznik konfliktů. Ty jsou přitom endemické všem typům participace (Kennelly & Odekon, 2016: 171). Velká míra konfliktu při participaci na pracovišti

vede k nechuti účastnit se rozhodovacího procesu a odrazuje tak zaměstnance od aktivního zájmu o společnost.²⁴

Pomocí výše vyložených faktorů Carter redefinuje vztah mezi participací na pracovišti a pocitem politické účinnosti. Pozitivní dopad participace na pocit účinnosti může být narušen, (1) vykonávali malá elita neformální kontrolu nad pracovištěm a většina zaměstnanců se neúčastní politického rozhodování, (2) pokud nejsou naplněna pozitivní očekávání zaměstnanců od participace, (3) pokud má podnik finanční problémy, které ho ohrožují na jeho existenci, (4) pokud zaměstnanci nemají žádnou kontrolu nad svou prací a (5) pokud na pracovišti při participaci existuje vysoká míra konfliktu (Carter, 2006: 422). Dále je nutné vzít v potaz i strukturu pracoviště, přičemž přímá participace na chodu podniku v menším pracovním kolektivu spíše povede k přelíčení participace i za brány podniku.

Carter uvádí, že podmínky pro úspěšné přelíčení participace jsou příliš přísné. Ačkoliv není nemožné, aby byly všechny splněny, s největší pravděpodobností nebude mít většina forem participace na rozhodování v rámci podniku pozitivní vliv na participaci mimo něj. Jak ovšem uvádí, svůj model neměl možnost ověřit v praxi a vypracoval jej na základě existujících empirických studií, které se mnohdy, jak ukážeme v další sekci, potýkaly s řadou metodologických problémů.

5 / Kritika procesu přelíčení v participativní teorii demokracie

5.1 / Metodologická kritika

Jedním z největších problémů procesu přelíčení je relativně malé množství empirických výzkumů, které byly za účelem jeho potvrzení či vyvrácení uskutečněny. Všechny výzkumy, až na výjimky (Adman, 2008: 119), byly provedeny průřezově, tedy zkoumaly stav v jednom bodu v čase. Per Adman zvolil k otestování hypotézy o procesu přelíčení²⁵ namísto průřezového výzkumu výzkum panelový, kdy situaci zkoumal ve dvou časových bodech.²⁶

V předchozích studiích identifikoval dvě slabá místa, která souvisela s průřezovou metodou výzkumů. Prvním problémem je to, že se nezávislé proměnné, tedy politická aktivita a pocit politické účinnosti, měří zpětně, zatímco závislé proměnné, tedy míra participace na pracovišti a pozice zaměstnance v autoritní struktuře, se měří ve chvíli, kdy probíhá výzkum. Časová posloupnost procesu přelíčení, tedy že participace na pracovišti má vliv na participaci na politice, je tak obrácena (Adman, 2008: 119). S tím souvisí druhý problém, a to že vztah mezi participací na pracovišti a na politice může být opačný. Povahu tohoto vztahu je těžké určit z průřezových studií (Adman, 2008: 119) a tedy korelace vyšších hodnot politické participace a participace na pracovišti s vysokou úrovní pracovní autonomie nemusí být nutně kauzálním vztahem. Vyšší míra participace na pracovišti a autonomie na něm může souviset s vyšší pozicí v pracovní hierarchii, a tím pádem i s vyšším socioekonomickým statusem člověka, u kterého se dá spíše očekávat, že se zapojí do politického procesu než u jedince s nízkým statusem.

Platnost hypotézy zkoumal Adman na vzorku švédské populace dvakrát, a to v rozmezí jednoho a půl roku na vzorku 1 964 Švédů, získaném při národním panelovém výzkumu v letech 1997 a 1999. Míru participace na pracovišti zkoumal skrze míru pracovní autonomie a přímé participace (Adman, 2008: 121). Politickou participaci měřil skrze účast na volbách, angažovanost v politických stranách a společenskou angažovanost. Skrze optiku průřezové studie se Admanovi hypotéza o procesu přelíčení potvrdila a jedinci s vyšší mírou pracovní autonomie a participace na pracovišti vykazují vyšší míru politické participace (Adman, 2008: 127), nicméně optikou panelového výzkumu se žádná spojitost mezi participací na pracovišti a na politice neprokázala (Adman, 2008: 127) a hypotézu tak nepotvrdila.

V Admanově studii lze najít dvě problematická místa, která zamezují úplnému odmítnutí hypotézy. Zaprvé, Adman zkoumá hypotézu ve švédském prostředí. Výsledky studií, se kterými ji srovnává, vycházejí z anglosaského politického prostředí, které se od švédského výrazně liší (Adman, 2008: 129, 133). Zadruhé, na rozdíl například od Greenberga, Grunberga a Daniela (1996) neporovnává vzájemně zaměstnance demokraticky a nedemokraticky fungujících podniků, ale hypotézu ověřuje na reprezentativním vzorku populace. Ačkoliv nejde o neobvyklý přístup (podobně postupovali např. Peterson, Leitko & Miles, 1981; Peterson, 1992; Jian & Jeffres, 2008), více vypovídající by bylo porovnání hodnot u zaměstnanců demokraticky a nedemokraticky fungujících podniků, kdy by autor získal přesnější a jasnější představu o (minimálně formálním) fungování pracovišť, na kterých subjekty působí. Jednak by tak minimalizoval míru nepřesnosti, s níž je jejich sebereflexe při dotazování na pracovní aktivity spojena, jednak by se mohl zaměřit na další proměnné, které úspěšnost přelítí nejspíše ovlivňují, jako jsou ekonomická situace podniků nebo míra konfliktnosti na pracovišti (Greenberg, Grunberg & Daniel, 1996).

5.2 / Teoretická kritika

Rozšíření politické sféry na pracoviště, jeho (částečná) demokratizace a následná participace na jeho chodu a vysoká očekávání participativních demokratů ve vztahu k nárůstu míry participace mimo pracoviště na vnějších politických systémech plynou ze základního předpokladu, jenž formulovala Carole Pateman (1970: 108–109), kterým je podobnost fungování vztahů nadřízenosti a podřízenosti na pracovišti a v politické obci. Tento základní předpoklad se stal terčem kritiky ze strany některých teoretiků (např. Lane, 1985), kteří tvrdí, že si tyto sféry podobné nejsou, a analogie tudíž neplatí, čímž tento předpoklad nutný k politické aktivizaci mimo pracoviště podkopávají.

Robert Lane (1985: 624–625; viz také Sekerák & Valkovičová, 2014: 954–955) formuluje šest základních rozdílů mezi fungováním firmy a politické obce:

- 1) Politická obec je uzavřenou jednotkou, v rámci níž jsou reprezentovány postoje a názory jejích občanů. Firma, na rozdíl od ní, není geograficky ohraničenou a uzavřenou jednotkou jako stát; do jejího fungování promlouvají i aktéři, kteří nejsou jejími zaměstnanci nebo dokonce fyzickými osobami, jako například různí dodavatelé, zákazníci nebo poptávka a nabídka.
- 2) Rozhodování občanů v politické obci je velmi obecné (v rámci voleb). Politické rozhodování na pracovišti je naopak velmi specifické a vyžaduje konkrétní znalosti.
- 3) Legitimita vedoucích pracovníků firmy a legitimita politiků, řídících stát, má různé kořeny. Zatímco vedení firmy je odpovědné akcionářům, firemním pravidlům a řídí se souborem specializovaných profesních znalostí, politici jsou odpovědní lidu a zákonům politické obce. Pokud by měla být v rámci firmy zavedena demokracie tak, jak ji známe z ústavních demokracií, muselo by vlastnictví firmy přejít do rukou pracujících.
- 4) Politická vyjednávání, založená zejména na zájmech a názorech jejich účastníků, jsou razantně odlišná od racionální koordinace zboží a pracovníků na pracovišti.
- 5) Demokratické doktríny a instituce nejsou vždy kompatibilní s pracovištěm. Za prvé jsou práva jedinců v politické obci chráněna zákony a ústavou, zatímco na pracovišti tomu tak není; za druhé je v politické obci občan s vládou spojen skrze politické strany a další organizace, zatímco na pracovišti toto spojení chybí a pokud by bylo zavedeno, nemuselo by být žádoucí; za třetí funkce politické reprezentace by na pracovišti byla více roztržštěná než v politické obci.
- 6) Průmyslová demokracie by spolu s politickou demokracií byla pro občany příliš unavující.

Ke každému z těchto bodů (s jistou výjimkou třetího) lze vznést (předběžné) protiargumenty. V prvním bodě nebere Lane v potaz, že ani státy nejsou uzavřenými jednotkami a při svém rozhodování musí jejich političtí představitelé brát v potaz nadnárodní pravidla a zájmy nadstátních aktérů. Nejedná se sice o dokonalou analogii, nicméně mýtus státu coby uzavřené jednotky je jakožto empirická teze stěží udržitelný. Ve druhém bodě můžeme podotknout, že demokratizaci rozhodování by se pracoviště přiblížilo menším „politickým systémům“, jejichž členové také rozhodují o konkrétních věcech a často to dělají přímo, nikoliv zprostředkovaně skrze své volené zástupce. Ohledně čtvrtého lze namítnout, že i v tomto případě by se demokratizaci rozhodovacích struktur mohlo pracoviště přiblížit reálnému fungování menších „politických systémů“, jako například bytových družstev nebo zájmových spolků, v jejichž rámci účastníci jednají o konkrétních, jim blízkých mechanismech. Zavedení ochranných práv pro zaměstnance v rámci pracoviště (pátý bod) je snadno představitelné, jelikož už dnes je řada zaměstnanců na pracovišti chráněna prostřednictvím odborů, kolektivních smluv, pracovní legislativy apod. Roztříštění/decentralizace reprezentativní funkce na pracovišti by pak byla žádoucí, vzhledem ke konkrétnosti a různorodosti témat, o nichž se v rozhodovacím procesu uvnitř něj rozhoduje. Konečně proti šestému Laneovu bodu lze postavit samotnou tezi o přelítí, jež by v případě své platnosti nesla pro politickou demokracii zcela opačné (tj. pozitivní) důsledky.

Tak by bylo možné proti Laneovi argumentovat, že pracoviště může fungovat na stejných principech jako politická obec; nejednalo by se zde však o politickou „podobec“ fungující na ústavně-liberálních principech, ale decentralizované participativní politické společenství. Zde vyvstává avizovaná komplikace v souvislosti s bodem 3: Je otázkou, nakolik je taková demokratizace pracoviště v souladu jednak s kapitalistickou ekonomikou, s níž jsou liberální demokracie pevně spojeny, a jednak se zastupitelským principem výkonu politické moci v celosystémovém měřítku. Dojde-li totiž k demokratizaci pracoviště a vytvoření participativně demokratické politické „podobce“ v rámci dnešních demokracií, může se stát, že přelítí vůbec nenastane. Bude-li v rámci firmy participace na jejím chodu probíhat v jiném modu než politická participace vně ní (tedy přímo na pracovišti a nepřímo vně něj), dojde podle Schweizera (1995) k omezení možnosti procesu přelítí.²⁷

Podle Schweizera mají přímé a nepřímé (zastupitelské) mody participace odlišný vliv na osobnost jedince a vedou k různým mírám psychologických reakcí.²⁸ Pokud zaměstnanci participují na chodu pracoviště přímo, jejich politická aktivita se do vnějšího politického prostředí, fungujícího na nepřímém/zastupitelském principu, nepřelije (Schweizer, 1995: 375). Schweizer netvrdí, že participace na pracovišti nevede k vyššímu pocitu politické účinnosti (Schweizer, 1995: 371), nicméně jedinci, kteří jsou zvyklí mít v zaměstnání velký vliv na chod pracoviště, který plyne z přímé participace na jejím chodu, mohou pocítit bezmoc při snaze o participaci ve vnějším zastupitelském politickém systému, jemuž je „*přirozená nízká úroveň politické účinnosti u občanů*“ (Schweizer, 1995: 370), jelikož je zastupitelská forma vlády odcizuje od aktivní politiky (srov. Rousseau, 2002: 105–110), a participaci na zastupitelském politickém systému chápou jako méně smysluplnou z důvodu nízké možnosti ovlivnění politik (*policies*).

Kromě odlišných modů participace ovlivňuje podle Schweizera politickou aktivitu občanů i širší kulturně-ekonomický rámec, v němž se lidé pohybují. Argumentuje, že současný liberalismus, spojený s individualismem a konzumní společností, potlačuje v lidech nutnost aktivní participace na politice, privatizuje lidský život a místo na politiku směřuje zájem člověka na jeho materiální blahobyt (Schweizer, 1995: 373–374). Dokud bude tento „*buržoazní životní styl*“ dominantní, demokratizace pracoviště a participace na něm nepřenesou žádné výrazné výsledky vně pracoviště, protože jim v aktivní participaci na politickém systému budou bránit jak politické instituce fungující

na zastupitelském principu, tak buržoazní kulturně-ekonomický rámec, který vytváří psychologické bariéry politické participaci (Schweizer, 1995: 375; Bachrach & Botwinick, 1992: 46–47; Cole, 1919: 24).

V zásadě tak Schweizer volá po radikální změně politického systému. Aktivizace lidí navrhuje dosáhnout dvěma způsoby – jednak umožněním aktivnější participace na politickém systému díky více možnostem přímé participace na politických procesech, za druhé pak odstraněním pasivní individualistické buržoazní občanské kultury, vytvářející psychologické bariéry, které odrazují jedince od politické participace.

6 / Interní výzvy pro výzkum teze o přelítí

Na tomto místě by bylo příliš ambiciózní tvrdit s definitivní platností, zda proces přelítí skutečně existuje, či nikoliv; výzkumů, které se jeho existencí zabývají, byla od sedmdesátých let publikována jen hrstka. Část z nich zároveň přiznává metodologické problémy, jako například nedostatečně velký zkoumaný vzorek (Peterson, 1992; Wajcman, 1983) nebo nedostatky v dotazování subjektů (Elden, 1981). Vzhledem k relativně slabým výsledkům, které empirické studie procesu přelítí vykazovaly, je na místě o jeho existenci prozatím spíše pochybovat. Klíčovým krokem pro finální potvrzení či vyvrácení teze proto je vznik studií nových, a to nejlépe longitudinálních, které by potvrdily či vyvrátily vliv participace na pracovišti na pocit politické účinnosti a vliv pocitu účinnosti na politickou participaci. V ideálním případě by studie porovnávaly hodnoty mezi zaměstnanci konvenčně a participativně vedených a řízených podniků, nicméně druhé uvedené se dnes, stejně jako před čtyřiceti lety, vyskytují jen zřídka, což znamená problém pro zkoumání procesu. Cenným přínosem k potvrzení či vyvrácení platnosti teze by zároveň bylo zkoumání existence procesu přelítí i na jiných, neprůmyslových pracovištích, jelikož tyto druhy pracovišť jsou v anglosaském prostředí málo prozkoumané. Sama Pateman koneckonců naznačila, že pracovní prostředí s kvalitativně odlišným charakterem v porovnání s racionalizovanou a automatizovanou výrobou mohou mít co do přelítí na zaměstnance pozitivnější vliv. Pateman zmínila mj. tiskařský průmysl; v druhé dekádě 21. století bychom mohli poukázat na firmy s výsostně „liberální“ pracovní kulturou, například ty, jež se zabývají vývojem nových technologií.²⁹

Budoucí studie by měly věnovat zvláštní prostor míře konfliktnosti, která vzniká při participaci na chodu podniku. Je-li pravdou, co tvrdí Carter (2006: 422), tak nevyhnutelně vznikající mezilidský konflikt na pracovišti může zapříčinit naprostý opak toho, o co se participativní demokratičtí teoretikové snaží. Vysoká míra konfliktu při participaci na chodu pracoviště může zaměstnance od politické participace odradit a zanechat je tak vůči politice ještě apatičtějšími. Je důležité zjistit, do jaké míry je konflikt na pracovišti ještě zvládnutelný, jak velký problém pro zaměstnance skutečně představuje a kdy vzniká. Je také třeba zjistit, zda mají konflikty vznikající při různých situacích na vedení podniku různý vliv na pocit politické účinnosti zaměstnanců – tj. zda je pro potenciální existenci procesu přelítí ohrožuje jen konflikt, vznikající při ekonomických problémech podniku a vysoké míře nejistoty pracovních míst, či i drobné konflikty vznikající na pracovišti na denní bázi. V reakci na Schweizerovu (1995) kritiku by se nové studie měly také detailně zaměřit na pocit politické účinnosti, konkrétně na jeho vnější dimenzi, obsahující víru ve schopnost reakce politických struktur na požadavky občanů. Je-li u participujících zaměstnanců míra pocitu vnější politické účinnosti nízká, je pravděpodobné, že se participace zevnitř továrny za její brány neprelíje.

7 / Mezi participací a deliberací: systémové pojetí participace?

V tomto okamžiku by náš výklad mohl skončit. Domníváme se však, že by tak zůstal ochuzen, neboť jsme se zatím vyhýbali *normativní* rovině problému. Přirozeně se totiž nabízí otázka, zdali je maximalizace politické participace vlastně *žádoucí*. Proces přelítí propojuje dvě v principu nezávislé otázky: *Je žádoucí (a možná) demokracie na pracovišti? Je žádoucí (a možná) participativní demokracie v celosystémovém měřítku?* Teze o přelítí nám říká cosi o preferovaném – a v nejlepším případě i empiricky podloženém – vztahu mezi oběma sférami, zatímco odpovědi na každou z těchto otázek samostatně se nemusejí překrývat, jak dokazuje mimo jiné k ekonomické demokracii vstřícná a k rozsáhlé participaci na národní (natožpak nadnárodní) úrovni skeptická pozice Roberta Dahla (Dahl, 1984; 1995: kap. 16, 23).

Na takto položenou (dvoj)otázku dotýkající se samého jádra demokratické teorie zde nemůžeme odpovědět, a ani to není naším cílem.³⁰ Namísto toho „ukročíme stranou“ a zaměříme se na jistý aspekt teze o přelítí, jenž ji výrazně aktualizuje ve vztahu k současným diskusím v demokratické teorii a společně s celým participativním modelem přibližuje demokracii deliberativní, konkrétně jejímu tzv. systémovému pojetí. Netvrdíme, že se jedná o jediný způsob revitalizace participativní teorie, nicméně v situaci, kdy přinejmenším mezi politickými teoretiky převládá interní konsenzus o hegemonii deliberativní demokratické teorie, je možnost využití jejích konceptuálních nástrojů lákavá.

Nejprve několik slov ke vztahu participativní a liberální demokracie. Všimněme si, že několik z námi probíraných autorů poukazuje na význam externích překážek zabraňujících úspěšnému procesu přelítí: Implicitně (Carter) či explicitně (Lane, Schweizer, Bachrach a Botwinick; viz též Sekerák & Valkovičová, 2014) říkají, že k přelítí může docházet pouze v prostředí, jež je takovému procesu systémově nakloněno; v opačném případě budou kultivace politických ctností i jejich případný přenos do veřejné sféry blokovány nebo (v případě Bachracha s Botwinickem) povedou k nežádoucím účinkům. To mimo jiné znamená, že s ohledem na povahu a teoreticko-normativní základy soudobých ústavních demokracií se některé jejich ústřední elementy jeví jako obtížně přijatelné (srov. závěr sekce 5): Především se to pak týká tržně kapitalistického hospodářství a primátu reprezentativního výkonu politické moci. Jinými slovy, ne zcela povzbudivé závěry výzkumů procesu přelítí mohou být vždy konfrontovány s „nepřejícným“ politickým a hospodářským systémem. Byť není zcela jasné, co si představit pod nevyhnutelnými „strukturálními změnami“ umožňujícími plnou realizaci participativní demokracie (Pateman, 2012: 10), lze spekulovat, že se budou týkat právě těchto dvou oblastí; v tomto smyslu má participativní demokratická teorie systémově subverzivní tendence.

Dovolíme si spekulovat, že se jedná o jeden z důvodů, proč se na úkor participativní demokracie dostala v posledních letech na alternativní výsluní teorie deliberativní, jejíž kompatibilita s institucemi a normativním jádrem liberální demokracie – a tudíž i praktická realizovatelnost demokratických „inovací“ – je *prima facie* nadějnější a jejími zastánci též explicitně zdůrazňovaná.³¹ Ačkoliv ovšem deliberativní demokracie není na participativním momentu konceptuálně závislá, v řadě svých variant je mu navýsost otevřená (srov. Fung & Wright, 2003; Elstub, 2008; Goodin, 2008: 266; Steiner, 2012: 32 a násl.; della Porta, 2013; Sekerák, 2015), mimo jiné prostřednictvím tzv. principu všech dotčených (*all affected*) – podle něhož se buď deliberace (slabší varianta), nebo i samotného politického rozhodování (náročnější varianta) mají účastnit všichni, koho má dané rozhodnutí v nějakém relevantním smyslu postihnout (Mansbridge et al., 2013: 12; Bohman, 2013; srov. Besson & Martí, 2006: xix). Ve zvýšení participace/inkluze deliberativních těles je spatřována cesta k posílení (porůznu) legitimacy demokratického

rozhodování, politické rovnosti, politické autonomie, demokratických kapacit občanů a v neposlední radě i epistemické kvality výstupů – což v posledku odpovídá očekáváním, jež do participativní demokracie vkládala už Carole Pateman i další participativní demokraté.

Zdálo by se tedy, že se participativní imperativ a s ním i normativní zdůvodnění procesu přelítí vrací do popředí zájmu jaksi oklikou, v závěsu za deliberativním modelem demokracie. I tady se ale objevuje háček: V zásadě lze říci, že možnost paralelního a harmonického posilování participace a deliberace není zaručena jen tím, že si to autor/ka opravdu usilovně přeje.³² Tvrdí-li například Marián Sekerák (2015: 16), že „*vzájemné propojení [participace a deliberace] a dnes už fakticky i závislost je na empirické rovině nepopíratelná*“, může tak činit jen proto, že podstatu a cíle participace v dané pasáži vymezuje (nelegitimně) identicky k podstatě a cílům deliberace. To, že mezi oběma *existuje* potenciální konflikt, dokládá hned první jím zmiňovaný element – prosazení „*racionálně a argumentačně adekvátně podložených myšlenek*“ (Sekerák, 2015: 16; zvýraznění v originále). Tím jsou totiž z deliberace *ex definitione* vyloučena ta přesvědčení a ty perspektivy, jež neodpovídají upřednostňovaným epistemickým standardům (jsou například emocionálně vyhrocené, postavené na sebezájmem vedené rétorice nebo ignorují požadavky typu vzájemného deliberativního respektu). Na elitistické a exkluzionistické sklony deliberativní demokracie upozorňuje celá řada participaci nakloněných autorů a autorek (Budge, 2000: 200; Saward, 2000: 75; Young, 2000: 36 a násl.; Young, 2001; srov. též Vargovčíková, 2014: 98). Jiní z opačného pohledu dodávají, že se zvyšující se inkluze je pro změnu komplikované dosahovat „sdílených pozic“, natožpak epistemicky nadřazených výstupů (Rättillä, 2000: 45; Gutmann & Thompson, 2004: 31; Mutz, 2006). Jedná se o dilema, jež nelze nijak zázračně vyřešit, a prioritizace jedné či druhé hodnoty se proto zdá být nevyhnutelná, jak dokládají empirické studie na jedné straně nejrozličnějších sociálních hnutí (della Porta, 2013) a na druhé straně institucionalizovaných politických struktur (Papadopoulos, 2013).

Jako možné řešení, jehož kontury na zbývajícím prostoru pouze naznačíme, se nabízí v posledních letech rozpracovávaný koncept tzv. *deliberativních systémů*, v nichž plnohodnotná deliberace (jakožto ústřední normativní i analytický prvek daného modelu demokracie) není vyžadovaná vždy a všude, nýbrž „pouze“ v takovém rozsahu a na takových místech a úrovních, aby politický systém jako celek vykazoval žádoucí kvality a plnil požadované funkce. Ty Mansbridge et al. (2013: 11–13) vymezují jako epistemickou (relevantní důvody a fakta v demokratické diskusi), etickou (kultivace vzájemného respektu) a demokratickou (politická rovnost a inkluze), přičemž inkluzivní participace na rozhodování by primárně patřila pod třetí skupinu, ačkoliv její pozitivní dopady lze uvažovat i v souvislosti s dalšíma dvěma. Racionálně zahrnutí participativního imperativu pod systémově-deliberativní koncept by pak spočívalo v (pro tuto chvíli žádoucím) rozvolnění kauzálního vztahu mezi participací na pracovišti a v politice, pro který, jak jsme se pokusili nastínit v textu, zatím nejsou k dispozici robustní důkazy.

Důsledky takového kroku jsou několikeré. Zaprvé, demokratizace pracoviště se tak (opět) „osamostatňuje“ jako normativní téma *sui generis*, což sice může být z hlediska původní formulace participativní demokracie v díle Carole Pateman vnímáno jako přílišný ústupek z normativních a politických aspirací, nicméně právě kvůli empirické nejistotě se zdá, že výhody převažují. Analýza procesu přelítí přitom může (měla by) dále pokračovat, jak jsme poznamenali v předchozí sekci. Zadruhé, otevírá se prostor pro výzkum alternativních zdrojů přelítí (kultivace) participace (a deliberace) – jako jsou zejména dobrovolná sdružení v rámci občanské společnosti (Elstub, 2008: 98 a násl.). Tyto fasety participace byly pochopitelně v participativní demokratické teorii vždy přítomny, nicméně systémová perspektiva dává alespoň na první pohled možnost (normativní i empirický) důraz na *workplace democracy* oslabit, což by za jiných okolností znamenalo

zpronevření se původnímu ideálu. Vědomě otevřená je tak ponechána i odpověď na otázky typu *kdo, kde a za jakých podmínek má participovat*: Řešení se může proměňovat v závislosti na daném kontextu, tématu a cílech,³³ přičemž analogicky k roli deliberace v deliberativních systémech lze argumentovat, že participativní demokracie nevyžaduje nutně participaci (na pracovišti či jinde), pokud jsou žádoucí výsledky zajištěny i jinak.

Zatřetí, a nejobecněji, tedy již může být zřejmé, v čem je taková vize z hlediska procesu přelítí, tak, jak jsme se jím zabývali v tomto textu, výjimečná: *Chybějící empirická podpora nehovoří nutně proti tezi o přelítí, a tudíž ani proti na ní postavené koncepci participativní demokracie*. Chybějící článek může být kompenzován jinými participativními příležitostmi a podstatný je především celosystémový výsledek. Zároveň se díky „spolupráci“ s deliberativní demokracií otupuje antisystémový (tj. antiliberální v oblasti hospodářství i výkonu politické moci) osten participativní demokracie. V zájmu zdůraznění onoho demokratického elementu bychom mohli hovořit o *deliberativně-participativních systémech*, v nichž úspěšné přelítí – z pracoviště do „velké politiky“, ale případně i jinými směry z jiných výchozích oblastí – přestává být nezbytnou podmínkou, byť o jeho přínosnosti se nepochybuje.

Závěr

Systémové pojetí deliberace a participace pochopitelně není samospasitelné. Jedna z hlavních výhrad zní, že v zájmu akomodace nedeliberativních a neparticipativních praktik může dojít k rozvolnění epistemických, etických i (v naší perspektivě zejména) demokratických kritérií k nepoznání, s tím výsledkem, že dostaneme deliberativní systém bez deliberace (Owen & Smith, 2015), případně participativní bez participace, což by neměl být důvod pro sebeuspokojení pro nikoho, kdo právě v deliberaci a/nebo participaci spatřuje hlavní léky na neduhy současných demokracií. Zastánci a zastánkyně demokracie na pracovišti jakožto jedné z hlavních dimenzí zvyšování participativního charakteru demokracie jako takové se stěží vyrovnají s představou, že demokratická participace na pracovišti v posledku *nezbytná* není, či alespoň ne v každém případě: Normativní cena za teoretickou otevřenost může být vnímána jako příliš vysoká. Otevírá se zde v každém případě prostor pro další výzkum teoretického i empirického typu, přičemž ověřování či reformulace teze o přelítí může využít pružnějšího teoretického rámce (to vše jako doplnění pokračujícího výzkumu samotného procesu přelítí). Vzájemná přizpůsobitelnost, neřkuli synergie, participativních a deliberativních elementů demokracie zůstává koneckonců otevřenou otázkou.

Výklad v tomto textu byl veden tichým předpokladem, že odpověď na obě otázky z úvodu 7. sekce je přitakávající, s tím, že teze o přelítí zajišťuje jejich vzájemnou souvislost. Pokud naše úvahy míří správným směrem, vyvstává před participativní demokracií dilema: Bud' v zájmu teoretické svébytnosti nadále trvat na nezbytnosti demokratizace pracoviště, ale i jiných oblastí mimoveřejného života, přičemž potvrzení teze o přelítí zajišťuje chybějící článek k možnosti realizace ryzí „participativní společnosti“; druhou možností je přijetí „systémové“ perspektivy načrtnuté v sedmé sekci, čímž nutně dochází k rozředění původního normativního poselství participativní demokracie. Bude poučné sledovat, kam se tato teoretická formace v následujících letech vydá.

Poznámky /

¹ Absence teoretického zpracování participativní demokracie se nevyklučuje s rozmachem výzkumu nevolební participace v podání sociálních hnutí, politických aktivistů, NGOs, lokálních samospráv a podobně; z nepřeborného množství studií viz např. Jaramillo & Wright (2015) nebo Aragonès & Sánchez-Pagés (2009); pro zobecňující shrnutí viz Vráblíková (2016).

² Pro rychlou orientaci lze z kratších textů doporučit mj. Pollak (2007) nebo Urbinati & Warren (2008); v českém prostředí se některými aspekty teoretické diskuse zabývali Gelnarová (2010) a Brim & Dufek (2012).

³ Do centra své teorie staví proces deliberace

⁴ Toto přidává do zastupitelské politiky prvek kontinuity, který v přímých demokraciích chybí (Urbinati, 2006: 32).

⁵ Sebezdokonalování, které vidí proponenti participativní demokracie jako jeden z klíčových prvků demokratické praxe, je podle části liberálních kritiků součástí soukromé sféry a má zůstat nepolitickým konceptem (Corbett, 2013: 102–103).

⁶ Právě pracoviště je pro vzdělání lidí k politické participaci podle některých participativních teoretiků, zejména Carole Pateman, nejvhodnější, jelikož mocenské vztahy v rámci něj připomínají nejvíce mocenské vztahy v politické obci (srov. Sekerák & Valkovičová, 2014: 954).

⁷ Klasikou je v tomto ohledu dílo Iris Young (1990).

⁸ Podle výkladu Bachracha a Botwinicka (1992) liberalismus předpokládá, že si lidé ve svém životě dokáží sami plně uvědomit, co je v jejich politickém zájmu. Skrze reprezentativní systém jsou pak schopni tyto požadavky artikulovat do reálných politik. Vyplývá z toho, že lidské vlastnosti a stupeň jejich rozvoje je přímo propojen se způsobem fungování politických institucí (Pateman, 2012: 10).

⁹ Tím je předjímána jedna z ústředních myšlenek deliberativní demokracie – viz též dále sekce „Mezi participací a deliberací: systémové pojetí participace?“.

¹⁰ Dnes můžeme do této skupiny přiřadit mj. Rikera (1982), Przeworského (1999) nebo Hardina (1999).

¹¹ Srov. závěry v Linek (2013), jež naši tezi v zásadě podporují.

¹² S rozpuštěm mezinárodní politické teorie bychom dnes již mluvili také o případné participaci v transnacionálních politických aktivitách, ač v díle C. Pateman takové úvahy ještě neznaly.

¹³ Nejdůležitějšími ze všech pracovišť jsou ta průmyslová. Lidé pracující v průmyslu se vyznačují nízkým ekonomickým statutem (Pateman, 1970: 50). Charakter jejich práce, tedy často monotónní práce bez jakékoli možnosti autonomního rozhodování o svém pracovišti, v nich podřívá sebedůvěru a aktivní charakter, důležitý k politické participaci. Třída ekonomicky znevýhodněných lidí je tak zároveň automaticky znevýhodňována i psychologicky na svém pracovišti (Pateman, 1970: 51).

¹⁴ Nejde tedy o skutečnou participaci, ale jen o manažerskou techniku k vyvolání pocitu, že se zaměstnanci na chodu podniku podílejí, která má za úkol zvýšit produktivitu.

¹⁵ Kromě jiných, jako například zvýšení spokojenosti se zaměstnáním, zvýšení efektivity práce, pocitu sounáležitosti se skupinou, a samozřejmě také dobru plynoucímu z demokratizace demokratické společnosti.

¹⁶ V originále (*feeling of*) *political efficacy*. Pocit má dvě dimenze – vnitřní a vnější. Vnitřní dimenze obsahuje sebedůvěru při vykonávání politických aktivit, jako například při politickém rozhodování a participaci; vnější dimenze obsahuje víru ve schopnost reakce politického systému na činnost člověka.

¹⁷ Pod „demokratickými návyky“ či „politickou aktivitou“ máme na mysli víceméně standardní představu opírající se o význam těchto termínů v přirozeném jazyce – angažovanost v diskusích předcházejících politickému rozhodování, ochotu shánět a kriticky hodnotit relevantní informace, vůli vzít na sebe rozhodovací odpovědnost, pokud k tomu existuje příležitost, schopnost respektovat názor ostatních spoluobčanů (spolurozhodovatelů) a podřídit se výslednému rozhodnutí a podobně. Nedomníváme se, že s precizní definicí naše argumentace stojí a padá; lze v každém případě připomenout pozornost věnovanou nevolební participaci komentovanou v poznámce 1. Pro přehled soudobých přístupů k fenoménu participace a snah o aktualizovanou definici viz též Vráblíková (2008).

¹⁸ Pateman na jugoslávském příkladu ukazuje (1970: 95), že zájem zaměstnanců o participaci na nejvyšší sféře rozhodování po několika letech mírně vzrostl, což přisuzuje postupné kumulaci pocitu politické účinnosti

¹⁹ Ve studii tak vylučuje možnost, že by pseudoparticipace mohla mít na pracovníky stejný efekt, jako participace částečná či plná (Elden, 1981: 50–51).

²⁰ Počet 112 obyvatel znamenal 35% úspěšnost při oslovování subjektů, tudíž účast obyvatel na výzkumu byla velmi malá.

- ²¹ Spojení však bylo velmi slabé, statisticky na hranici významnosti.
- ²² Jak upozornil jeden z oponentů, lze zde hledat analogii s tzv. železným zákonem oligarchizace v demokratických organizacích, popsáným již více než před 100 lety Robertem Michelsem (1958).
- ²³ Ke konfliktům na pracovišti viz dále.
- ²⁴ S obdobou tohoto faktoru pracují ve své studii Jian a Jeffres (2008), kdy místo míry konfliktu na pracovišti operují s proměnnou označenou jako komunita na pracovišti.
- ²⁵ Adman testoval hypotézu formulovanou Pateman (1970), ne její upravenou verzi.
- ²⁶ Tento typ výzkumu je vhodnější pro zkoumání kauzální vztahů, nicméně je časově a finančně náročnější na provedení.
- ²⁷ K důsledkům tohoto problému pro status participativní demokracie v rámci současné demokratické teorie se vrátíme v sedmé sekci.
- ²⁸ Jde zde o do značné míry behavioristický argument (srov. Bachrach & Botwinick, 1992)
- ²⁹ Za tento podnět vděčíme jednomu z oponentů. Je ovšem třeba poznamenat, že ne všechny firmy ve všech hospodářských odvětvích si zřejmě mohou dovolit takto relaxovanou interní kulturu.
- ³⁰ Vyváženou diskusi nabízí z nedávné doby Weale (2007: kap. 5); viz též klasický výklad v Dahl (1995: kap. 16). Landermore a Ferreras (2016) obhajují demokratizaci pracoviště na základě analogie mezi státem a firmou (respektive kritiky argumentů tuto analogii zpochybňujících).
- ³¹ Viz ale mj. Dryzek (2004: 145) pro rezervovanější pohled na kompatibilitu liberálního a deliberativního modelu demokracie.
- ³² Takový přístup až příliš silně připomíná „naturalistický omyl naruby“: Pokud je něco považováno za správné a žádoucí, musí se tak stát (srov. Brázda, 2002: 127).
- ³³ Což nahrává i úvahám o deterritorializaci – zejména transnacionalizaci a globalizaci, ale též regionalizaci a lokalizaci – demokratického rozhodování.

Seznam zdrojů /

- Adman, P. (2008) Does Workplace Experience Enhance Political Participation? A Critical Test of a Venerable Hypothesis. *Political Behavior*, 30(1), 115–138.
- Aragonès, E., Sánchez-Pagés, S. (2009) A theory of participatory democracy based on the real case of Porto Alegre. *European Economic Review*, 53(1), 56–72.
- Bachrach, P., Botwinick, A. (1992) *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bader, V. (2014) Crisis of political parties and representative democracies: rethinking parties in associational, experimentalist governance. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 17(3), 350–376.
- Beetham, D. (1999) *Democracy and Human Rights*. Cambridge: Polity Press.
- Bělohradský, V. et al. (2010) *Kritika depolitizovaného rozumu*. Všeň: Grmmus.
- Besson, S., Martí, J. L. (2006) Introduction. In Besson, S., Martí, J. L. (eds.) *Deliberative Democracy and its Discontents*, xiii–xxxi. Aldershot: Ashgate.
- Bíba, J. (2014) Postliberální demokracie: Liberalismus a demokracie podle C. B. Mcphersona a Norberta Bobbia. In Znoj, M. et al.: *Demokracie v postliberální konstelaci*, 133–181. Praha: Karolinum.
- Blaha, L. (2009) *Späť k Marxovi? Sociálny štát, ekonomická demokracia a teórie spravodlivosti*. Bratislava: Veda.
- Bohman, J. (2013) Representation in the Deliberative System. In Mansbridge, J., Parkinson, J. (eds.) *Deliberative Systems*, 72–94. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brázda, R. (2002) *Srovnávací etika*. Praha: Koniasch Latin Press.

- Brim, L., Dufek, P. (2012) Politická reprezentace individuální a kolektivní: K otázce teoretických základů demokracie na transnacionální úrovni. *Politologický časopis*, 19(2), 128–154.
- Budge, I. (1996) *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Budge, I. (2000) Deliberative democracy versus direct democracy – plus political parties! In Saward, M. (ed.) *Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association*, 195–209. London: Routledge.
- Carter, N. (2006) Political participation and the workplace: The spillover thesis revisited. *British Journal of Politics and International Relations*, 8(3), 410–426.
- Cole, G. D. H. (1918) *Labour in the Commonwealth: A Book For The Younger Generation*. London: Headley Bros.
- Cole, G. D. H. (1919) *Self-government in Industry*. London: G. Bell.
- Cole, G. D. H. (1920a) *Guild Socialism Re-stated*. London: Leonard Parsons.
- Cole, G. D. H. (1920b) *Social Theory*. New York: Frederick A. Stokes Company Publishers.
- Cook, T. E., Morgan, P. M. /eds./ (1971) *Participatory Democracy*. New York: Haper & Row.
- Corbett, S. (2014) A Critical Qualitative Study of the Relationship between Social Empowerment and Participatory Democracy in the UK. *International Journal of Social Quality*, 4(1), 7–25
- Dahl, R. (1984) *A Preface to Economic Democracy*. Oakland: University of California Press.
- Dahl, R. (1995) *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- della Porta, D. (2013) *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*. Cambridge: Polity Press.
- Dryzek, J. (2000) *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. (2004) Deliberative Democratic Theory. In Gaus, G. F., Kukathas, Ch. (eds.) *Handbook of Political Theory*, 143–154. London: Sage.
- Elden, J. M. (1981) Political efficacy at work: The correlation between more autonomous forms of workplace organisation and a more participatory politics. *American Political Science Review*, 75(1), 43–58.
- Elstub, S. (2008) *Towards a Deliberative and Associational Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Fung, A., Wright, E. O. (2003) Thinking about Empowered Participatory Governance. In Fung, A., Wright, E. O. et al.: *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*, 3–42. London: Verso.
- Gelnarová, J. (2010) Reprezentace žen v politice z pohledu politické teorie aneb ‘Co všechno znamená, když se řekne, že ženy jsou v politice podreprezentovány?’ *Acta Politologica*, 2(2), 120–135.
- Goodin, R. (2008) *Innovating Democracy. Democratic Theory and Practice After the Deliberative Turn*. Oxford: Oxford University Press
- Greenberg, E. S., Grunberg, L., Daniel, K. (1996) Industrial Work and Political Participation: Beyond ‘Simple Spillover’. *Political Research Quarterly*, 49(2), 305–330.
- Greenberg, E. S. (1986) *Workplace Democracy: The Political Effects of Participation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gutmann, A., Thompson, D. F. (2004) *Why Deliberative Democracy?* Princeton: Princeton University Press.
- Hardin, R. (1999) *Liberalism, Constitutionalism, and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hilmer, J. D. (2010) The state of participatory democratic theory. *New Political Science*, 32(1), 43–63.

- Hirst, P. (1994) *Associative Democracy. New Forms of Economic and Social Governance*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hrubec, M. (2013a) Postkapitalistické alternativy: Ekonomická demokracie. In Kolektiv autorů: *Od krize k alternativám: Pražská škola alternativ č. 1*, 9–12. Praha: Ekumenická akademie.
- Hrubec, M. (2013b) Modely kolektivního vlastnictví: Příspěvek k ekonomické demokracii. In Kolektiv autorů: *Privatizace a deprivatizace: Pražská škola alternativ č. 7*, 22 – 24. Praha: Ekumenická akademie.
- Jaramillo, M., Wright, G. D. (2015) Participatory Democracy and Effective Policy: Is There a Link? Evidence from Rural Peru. *World Development*, 66, 280–292.
- Jian, G., Jeffres, L. (2008) Spanning the Boundaries of Work: Workplace Participation, Political Efficacy, and Political Involvement. *Communication Studies*, 59(1), 35–50
- Kennelly, J. J., Odekon, M. (2016) Worker Cooperatives in the United States, Redux. *WorkingUSA*, 19(2), 163–185.
- Lafferty, W. M. (1985) Decision-Making Involvement and Socioeconomic Resources in Norway: A Normative-Empirical Analysis. *Scandinavian Political Studies*, 8(4), 253–282.
- Landermore, H., Ferreras, I. (2016) In Defense of Workplace Democracy: Towards a Justification of the Firm–State Analogy. *Political Theory*, 44(1), 53–81.
- Lane, R. E. (1985) From Political to Industrial Democracy? *Polity*, 17(4), 623–648.
- Macpherson, C. B. (1977) *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Linek, L. (2013) Rostoucí sociální nerovnosti ve volební účasti v Česku v letech 1990–201. *Naše společnost*, 11(1), 3–14.
- Manin, B. (1997) *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansbridge, J. et al. (2013) A Systemic Approach to Deliberative Democracy. In Mansbridge, J., Parkinson, J. (eds.) *Deliberative Systems*, 1–28. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mason, R. (1982) *Participatory and Workplace Democracy: A Theoretical Development in Critique of Liberalism*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Michels, R. (1958 [1915]) *Political parties: a sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*. Illinois: Free Press of Glencoe.
- Mill, J. S. (1970 [1948]) *Principles of Political Economy*, edited by Donald Winch. Hammondsworth: Penguin Books, Book IV, Ch. VII.
- Mill, J. S. (1992) *Úvahy o vládě ústavní*. 2. vyd. Praha: Svoboda.
- Mutz, D. (2006) *Hearing the Other Side: Deliberative versus Participatory Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Owen, D., Smith, G. (2015) Survey Article: Deliberation, Democracy, and the Systemic Turn. *Journal of Political Philosophy*, 23(2), 213–234.
- Papadopoulos, Y. (2013) On the embeddedness of deliberative systems: why elitist innovations matter more. In Mansbridge, J., Parkinson, J. (eds.) *Deliberative Systems*, 125–150. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, C. (1970) *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, C. (2012) Participatory Democracy Revisited. *Perspectives on Politics*, 10(1), 7–19.
- Peterson, S. A. (1992) Workplace Politicization and Its Political Spillovers: A Research Note. *Economic and Industrial Democracy*, 13(4), 511–524.

- Peterson, S. A., Leitko, T. A., Miles, W. G. (1981) Worker Participation and the Spillover Effect: The Case of Labor-Management Committees. *Economic and Industrial Democracy*, 2(1), 27–44.
- Pollak, J. (2007) Contested Meanings of Representation. *Comparative European Politics*, 5(1), 87–103.
- Przeworski, A. (1999) Minimalist Democracy: A Defense. In Shapiro, I., Hacker-Cordón, C. (eds.) *Democracy's Value*, 23–55. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rättillä, T. (2000) Deliberation as public use of reason – or, what public? whose reason? In Saward, M. (ed.) *Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association*, 40–52. London: Routledge.
- Riker, W. (1982) *Liberalism Against Populism*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Rousseau, J.-J. (2002) *O spoločenské smlouvě neboli o zásadách státního práva*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Rothschild, J., Whitt, J. A. (1986) *The Cooperative Workplace: Potentials and Dilemmas of Organisational Democracy and Participation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Saward, M. (1998) *The Terms of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Saward, M. /ed./ (2000) *Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association*. London: Routledge.
- Sekerák, M. (2013) *Ekonomická demokracia: dejiny, teória a prax*. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela.
- Sekerák, M. (2015) Akú teóriu pre súčasné demokracie? *Annales Scientia Politica*, 4(2), 8–18.
- Sekerák, M., Valkovičová, V. (2014) Political effects of employee participation: an empirical conundrum. *Teorija in Praksa*, 51(5), 944–971.
- Schweizer, S. L. (1995) Participation, Workplace Democracy, and the Problem of Representative Government. *Polity*, 27(3), 359–377.
- Smith, G. (2009) *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, S. (1985) Political behaviour as an economic externality. In Jones, D., Švejnar, J. (eds.) *Advances in the Economic Analysis of Participatory and Labor Managed Firms*, 123–136. Greenwich: JAI Press.
- Sobel, R. (1993) From Occupational Involvement to Political Participation: An Exploratory Analysis. *Political Behavior*, 15(4), 339–353
- Steiner, J. (2012). *The Foundations of Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Urbinati, N. (2006) *Representative Democracy: Principles & Genealogy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Urbinati, N., Warren, M. (2008) The Concept of Representation in Contemporary Democratic Theory. *Annual Review of Political Science*, 11, 387–412.
- Vargovčíková, J. (2014) Deliberativní demokracie: rozpravou za hranice liberální demokracie? In Znoj, M. et al.: *Demokracie v postliberální konstelaci*, 89–132. Praha: Karolinum.
- Vráblíková, K. (2008) Politická participace – teorie a koncepty. *Politologický časopis*, 15(4), 366–388.
- Vráblíková, K. (2016) *What Kind of Democracy? Participation, Inclusiveness, and Contestation*. Abingdon: Routledge.
- Wajcman, J. (1983) *Women in Control: Dilemmas of a Workers Co-Operative*. Milton Keynes: Open University Press.
- Weale, A. (2007) *Democracy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Young, I. M (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press
- Young, I. M. (2000) *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, I. M. (2001) Activist Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory*, 29(5), 670–690.
- Zittel, T. (2007) Participatory Democracy and Political Participation. In Zittel, T., Fuchs, D. (eds.) *Participatory Democracy and Political Participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* 9–28. Abingdon: Routledge.